

نفحات الانس، من حضرات القدس
اثر نورالدین عبدالرحمان جامی؛ مقدمه، تصحیح
و تعلیقات: دکتر محمود عابدی / انتشارات:
مؤسسه اطلاعات، تهران، ۱۳۷۵ (چاپ سوم)

«... اما بعد، این گلدسته‌ای است از بهارستان احوال و مقامات ارباب ولایت چیده، و نوباه‌های است از باغستان اذواق و مواجید اصحاب کشف و کرامات رسیده، تحفه صف‌نشینان مجلسی می‌گردد که اگر آن را قبله اقبال مقبلان خوانند رواست و اگر کعبه آمال صاحب‌دلان گویند سزاست...»

نورالدین عبدالرحمن جامی، بزرگترین و نامدارترین شاعر و عارف قرن نهم، که تمامی سال‌های عمرش را به سلامت، فراغت و حرمت زیست. به امرا و پادشاهان نزدیک بود اما با آنها نیامیخت نه به خانقاهی نشست و نه به بارگاهی ایستاد، اما فراوان مرید داشت و سال‌های دراز فرمان راند. او شاعری بود با ذوق و قریحه‌ای سرشار، عارفی بود عالم و صوفی و الامقامی که اعتباری بسیار داشت نویسنده‌ای توانمند با نثری استوار و ادیبانه - که نوشته‌های او را بهترین‌های قرن نهم و شاید پیش و پس از آن کرده بود. آنچه را که می‌نوشت (به نثر) در شرح و تبیین اندیشه‌های محی‌الدین ابن عربی، که در این عرصه کاملاً توانا بود.

نفحات الانس، معروفترین اثر منثور عبدالرحمن جامی است، که از برجسته‌ترین و معتبرترین منابع در احوال عارفان و زاهدان و صوفیان مسلمان هند، خراسان، عراق و مصر محسوب می‌شود که از ابوهاشم زاهد صوفی - نخستین کسی که به صوفی شهرت یافت - تا شیوخ معاصر خود جامی و در واقع منتخب و گزیده‌ای است از آثار مکتوب و معروف پیش از دوران نویسنده که در عرصه تصوف و احوال و اقوال مشایخ طریقت پدید آمده است. از کتاب معروف **ابونصر سراج طوسی** (م: ۸۷۳) - **اللمع** - تا آثار معاصرین چون عبیدالله احرار (م: ۵۹۸) در واقع نفحات الانس دنباله اهتمام و کوششی است که سلمی، خواجه عبدالله انصاری، شیخ عطار در طول تاریخ برای پاسداری از طریقت حقیقی مشایخ واقعی مبذول داشته‌اند. کتاب برجسته و عظیم‌القدر جامی در آثار بسیاری از مؤلفین، محققین و نویسندگان پس از او - به ویژه در حوزه عرفان و تصوف - تأثیری عمیق برجای نهاده است.

نورالدین در سال ۸۹۷ در خانواده‌ای اهل علم و تقوا و فضیلت در دیار خراسان (جام) زاده شد، پدرش - احمد - که همراه خانواده در خردسالی از اصفهان بدان سامان مهاجرت کرده بود پس از پدرش همچنان به امر قضا و فتوا اشتغال داشت.

نظام الدین احمد (پدر جامی) چون بزرگان هم عصر خود، دل و جان یکسره در طریقت تصوف داشت و آن روزها، تصوف نقشبندیان در آن منطقه در اوج قدرت و رونق بود. عبدالرحمن سه ساله بود که همراه

پدر، به زیارت پیر زاهد و پارسای نقشبندیه - مولانا فخرالدین اورستانی - نائل آمد و شیخ، طفل خردسال را - که آثار ذکاوت و تیزهوشی در چهره‌اش نمایان بود - مورد محبت، عنایت و التفات قرار داد و این برای آن کودک هوشیار، ارادت و مهر و محبتی را به ارمغان آورد که تا پایان عمر دل در محبت «خواجگان» نهاد.

عبدالرحمن نزد پدر بسیار از علوم نقلی و عقلی را فرا گرفت پس آنگاه به درس مولانا جنید اصولی (شرح مفتاح، مطول و حاشیه آن) و بعد خواجه علی سمرقندی حاضر شد. درس استاد دوم او که شاگرد خاص سید شریف جرجانی^۱ بود به چهل روز نکشید و از درس شیخ بی‌نیاز گردید. پس درس شهاب‌الدین جاجرمی - شاگرد سعدالدین تفتازانی^۲ - و بعد از آن به درس قاضی زاده روم^۳ - ریاضیدان و منجم نامدار عصر - در سمرقند شتافت و هیئت را از او آموخت به گونه‌ای که از عهده مناظره با مولانا علی قوشچی^۴ برآمد. علیرغم موفقیت‌های مستمر او در کسب دانش و معرفت و علوم مختلف و قوت و قدرت بیان و استدلال و مباحثه بر هم قرآن و حتی استادان متبحر، هرگز آموختن را رها نکرد و حتی در سفر به مکه - وقتی که ۶۱ ساله و در اوج شهرت و نام‌آوری قرار داشت - مدتی را در دمشق، در محضر درس محمدالخیصری -

نفحات الانس
عبدالرحمن جامی
مع علوم انسانی

قاضی القضاة دمشق که از محدثان مشهور بود - استماع حدیث کرد و مجوز نقل حدیث از او گرفت. در همان ایامی که بنابه نقل اساتیدش، در سراسر خطه خراسان، دانشمندی صاحب کمال محسوب می‌شد، پیری کاشغری راهزن دلش شد و جامی جوان را از گوشه‌های علم به پهنه عرفان و تصوف کشاند و در محضر سعدالدین کاشغری، شیخ طریقت صوفیان نقشبندی، ریاضت‌های سخت و چله‌نشینی و ... اختیار کرد. بعدها در این طریقت، صحبت خواجه احرار را در سمرقند درک کرد و در این سال‌ها مولانا عبدالرحمن چنان در سیر مراحل روحانی و کمالات معنوی به مقاماتی دست یافته بود که بی‌تردید می‌توانست بعد از سعدالدین کاشغری، جانشین شایسته‌ای در طریقت او باشد اما از تحمل بار شیخی و دستگاه مرید و مرادی، علیرغم اشتیاق علمی در سراسر خطه شرق سرزمین اسلام، پرهیز نمود.

آثار جامی:

- ۱- رساله کبیر در معما، تلخیص و تحریری از دو کتاب حل مطرز در معما و لغز و منتخب آن از شرف‌الدین علی یزدی (م: ۸۵۸)
- ۲- لوامع (در شرح قصیده خمیریة ابن فارض) جامی هر فصل این کتاب را لامع‌های از لوامع انوار کشف و شهود می‌دانست.
- ۳- سلسله الذهب، نخستین مثنوی از منظومه هفت اورنگ در بحر خفیف، که بر وزن هفت پیکر نظامی و جام جم اوحدی و اسلوب حدیقه الحقیقه سنایی سروده است. این کتاب شامل سه دفتر است که در سال‌های مختلف سروده شد. اعتقادنامه که برخی آن را مثنوی مستقلی گفته‌اند، بخشی از دفتر اول است.
- ۴- رساله مناسبات حج، که در تألیف آن، نویسنده از رسالات سهرودی و محی‌الدین نوری در مناسک حج سود برده است.
- ۵- نفحات الانس من حضرات القدس
- ۶- دیوان اول، به توصیه امیر علی شیر نوایی و با پیروی از سبک امیر خسرو دهلوی تنظیم نمود.
- ۷- شواهد النبوه (لتقویة یقین اهل الفتوة)، پس از نفحات الانس و به منزله بخش اول آن تنظیم شد و شامل سیره نبوی و شرح حال صحابه و تابعین تا صدر اول تصوف می‌باشد.
- ۸- سلامان و ايسال، این مثنوی رمزی دومین منظومه از هفت اورنگ، به وزن منطلق الطیر عطار و مثنوی مولوی سروده شده است. اصل داستان قصه‌ای است یونانی که پس از ترجمه حنین بن اسحاق در شروح امام فخر رازی و خواجه نصیرالدین طوسی بر اشارات بوعلی سینا راه یافته است.
- ۹- دیوان ثانی، جامی خود آن را واسطه‌العقد نامیده
- ۱۰- رساله تحقیق مذهب صوفی و متکلم و حکم، مؤلف در این رساله به تقاضای سلطان محمد عثمانی، آراء متکلمان اشعری و حکیمان و صوفیان را به طرز بی‌سابقه سنجیده است.
- ۱۱- تحفة الاسرار، این منظومه سومین مثنوی هفت اورنگ است که بر وزن مخزن الاسرار نظامی و در بحر سریع سروده شده است.

- شاعر این مثنوی را به نام و یاد خواجه عبیدالله احرار ساخته.
- ۱۲- اشعة اللمعات، شرحی است بر لمعات شیخ فخرالدین ابراهیم عراقی به تقاضای امیر علی شیر نوایی.
 - ۱۳- ترجمه اربعین حدیث، شاعر چهل حدیث نبوی را در بحر خفیف سروده است.
 - ۱۴- سبحة الابرار، چهارمین مثنوی از منظومه هفت اورنگ.
 - ۱۵- یوسف و زلیخا، پنجمین مثنوی هفت اورنگ، که معروفترین آنها نیز بوده و بر وزن خسرو و شیرین نظامی سروده است.
 - ۱۶- لیلی و مجنون، ششمین مثنوی هفت اورنگ به شیوه لیلی و مجنون نظامی.
 - ۱۷- رساله منظومه اصفر (۸۶ بیت در معما)
 - ۱۸- رساله موسیقی
 - ۱۹- خسرونامه اسکندری، آخرین مثنوی هفت اورنگ بر وزن شاهنامه فردوسی و اسکندرنامه نظامی.
 - ۲۰- بهارستان، این کتاب آمیخته‌ای است از نظم و نثر تقریباً شبیه گلستان سعدی.
 - ۲۱- شرح فصوص الحکم آخرین اثر مهم و عرفانی جامی
 - ۲۲- دیوان ثالث، که جامی آن را خاتمه الحیاة نامیده است.
 - ۲۳- فوائد الضیائیة فی شرح الکافیة، آخرین تألیف جامی در نحو عربی، معروف به جامی، که سال‌ها کتاب درسی بود و هنوز هم اعتبار خود را حفظ کرده است.
 - ۲۴- شرح رباعیات (جامی ۴۴ رباعی خود را - که در اثبات وحدت وجود و بیان تنزلاتش به مراتب شهود سروده - به روش «محمی‌الدین» شرح کرده است.
 - ۲۵- لوائح به تقلید از سوانح احمد غزالی
 - ۲۶- شرح بعضی ابیات تائیه فارصیه: جامی در این رساله، ۷۵ بیت از قصیده ۷۵۰ بیتی تائیه کبرای ابن فارض را - که به نظم السلوک معروف است - ترجمه و با استفاده از شروح دیگر این قصیده شرح کرده است.
 - ۲۷- رساله فی الوجود، بحثی در ماهیت وجود
 - ۲۸- شرح بیتین مثنوی، این رساله را که آمیخته‌ای از نظم و نثر است، الرسالة النائیة و نی‌نامه نیز گفته‌اند. جامی در این رساله سعی کرده آراء مولانا را با اندیشه‌های ابن عربی تفسیر کند.
 - ۲۹- رساله طریق خواجگان (در مسائل علمی تصوف)
 - ۳۰- تفسیر حزب اول قرآن
 - ۳۱- رساله لا اله الا الله (رساله تهلیلیه) در شرح کلمه طیبه لا اله الا الله
 - ۳۲- شرح حدیث ابی زرین عقیلی (شرح مختصری بر حدیث «عماء»)
 - ۳۳- شرح بیت خسرو دهلوی (نثر و نظم)
 - ۳۴- جمع سخنان خواجه پارسا

- ۳۶- صرف فارسی منظوم و منثور (در صرف عربی - فارسی)
 ۳۷- رساله صغیر (در معما)
 ۳۸- رساله متوسط (در معما)
 ۳۹- رساله عروض
 ۴۰- رساله قافیه
 ۴۱- رساله منشآت (مجموعه نامه‌های جامی به اشخاص مختلف که توسط خودش جمع‌آوری شده)
 انتساب مصنفات ذیل به جامی محل تردید است:
 ۱- مناقب خواجه عبدالله انصاری (به لحاظ سبک نگارش با آثار جامی متفاوت است)
 ۲- مناقب حضرت مولوی
 ۳- شرح بخشی از مفتاح الغیب (کتاب مهم و معروف صدرالدین قونوی)
 ۴- رساله جواب سؤال هندوستان
مأخذ نفحات الانس:
 الف - طبقات الصوفیه خواجه عبدالله انصاری، ترجمه شرح حال و اقوال ۱۷۳ تن از مشایخ به تمامی از طبقات الصوفیه و ترجمه احوالات ۴۴ تن از کتب دیگر و نیز طبقات الصوفیه
 ب - دیگر مأخذ که به تعدادی از آنها اشاره می‌کنیم.
مأخذ فارسی نفحات الانس:
 ۱- اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید در ترجمه ابوسعید ابی‌الخیر، ابوالقاسم بشر یاسین و...
 ۲- اوراد الاحباب و فصوص الادب، از ابوالمفاخر یحیی باخرزی (م: ۶۳۷)، در ترجمه روزبهان بقلی فسایی.
 ۳- تاریخ گزیده، از حمد (حمدالله) مستوفی (م: اواسط قرن هشتم)، در ترجمه اوحدالدین کرمانی.
 ۴- تاریخ هند (= تاریخ فیروزشاهی)، از ضیاءالدین برّنی (م: بعد از ۷۵۵)، در ترجمه امیر خسرو و حسن دهلوی.
 ۵- تذکرة الاولیاء، از شیخ فریدالدین عطار نیشابوری (مقتول: ۷۲۶)، در مقدمه (به احتمال قریب به یقین با واسطه) و ترجمه شیخ عطار.
 ۶- تمهیدات، از عین‌القضات همدانی (مقتول: ۵۲۵)، در ترجمه عین‌القضات و...
 ۷- جام جم، از اوحدی اصفهانی (م: ۸۳۷)، در ترجمه شاعر.
 ۸- جواهر الاسرار (= منتخب مفتاح الاسرار)، از شیخ آذری طوسی (م: ۶۶۸)، در ترجمه عطار، سنایی، خاقانی و...
 ۹- حالات و سخنان ابوسعید ابی‌الخیر، از جمال‌الدین ابو روح لطف‌الله میهنی (م: ۱۴۵)، در ترجمه شیخ ابوسعید.
 ۱۰- حدیقة الحقیقة و شریعة الطریقة، از سنایی غزنوی (م: نیمه اول قرن ششم)، در ترجمه شاعر.

- ۱۱- دیوان اوحدی اصفهانی (م: ۸۳۷)، در ترجمه شاعر.
 ۱۲- دیوان خاقانی شروانی (م: ۵۹۵)، در ترجمه شاعر.
 ۱۳- دیوان سنایی غزنوی، در ترجمه شاعر.
 ۱۴- ذیل مقامات شیخ جام (= رساله‌ای در اثبات بزرگی شیخ)، از شهاب‌الدین اسماعیل (فرزند شیخ جام، م: قرن ششم)، در ترجمه شیخ جام.
 ۱۵- رساله اقبالیته (= چهل مجلس)، از امیر اقبال شاه سیستانی (از مریدان علاء‌الدین سمنانی، زنده در نیمه اول قرن هشتم)، در ترجمه شیخ نورالدین عبدالرحمان اسفراینی، محمد دهستانی و...
 ۱۶- رساله‌ای در بیان علم، از شاه قاسم انوار (م: ۷۳۸)، در ترجمه مؤلف.
 ۱۷- رسایل (= رسایل عین‌القضات)، در ترجمه محمد معشوق و...
 ۱۸- رسایل امامی اصفهانی، از خواجه عبدالله امامی اصفهانی (زنده در اوایل قرن نهم)، در ترجمه مؤلف.
 ۱۹- رسایل خواجه احرار، از خواجه عبیدالله احرار نقشبندی (م: ۶۹۸)، در ترجمه خواجه.
 ۲۰- سوانح (= سوانح العشاق)، از شیخ احمد غزالی (م: ۷۱۵ یا ۵۲۰)، در ترجمه مؤلف (احتمالاً با واسطه)
 ۲۱- شرح تعرف (= شرح کتاب التعرف لمذهب التصوف)، از اسماعیل بن محمد مستملی بخاری (م: ۲۳۴)، در ترجمه ابوحامد دوستان (احتمالاً با واسطه)
 ۲۲- شرح شطحیات، از شیخ روزبهان بقلی فسایی (م: ۶۰۶)، در ترجمه ابوعلی سندی و...
 ۲۳- شرح قصیده تائیه فارسیه (= مشارق الداری)، از سعیدالدین فرغانی (م: ۷۰۰)، در ترجمه ابن قارض و...
 ۲۴- شرح قصیده عطار، از مولانا حافظ علی جامی (زنده در قرن نهم)، در ترجمه عطار.
 ۲۵- شرفنامه نظامی گنجه‌ای (م: اوایل قرن هفتم)، در ترجمه شاعر.
 ۲۶- فصل الخطاب، از خواجه محمد پارسا (م: ۲۲۸)، در ترجمه خواجه عبدالخالق غجدوانی و...
 ۲۷- فضایل بلخ، ترجمه عبدالله بن محمد بن قاسم حسینی (زنده در سال ۶۷۶)، در ترجمه شقیق بلخی.
 ۲۸- قدسیه، از خواجه محمد پارسا (م: ۲۲۸)، در مقدمه و ترجمه نظامی و...
 ۲۹- کشف المحجوب، از علی بن عثمان هجویری (م: ۵۶۴)، در مقدمه و ترجمه چند تن از مشایخ
 ۳۰- کنز الرموز، از فخرالدین ابراهیم عراقی (م: ۸۸۶)، در ترجمه شیخ احمد غزالی و مؤید الدین جندی.
 ۳۱- لمعات، از فخرالدین ابراهیم عراقی (م: ۸۸۶)، در ترجمه شیخ

مأخذ عربی نفحات الانس:

- ۱- آداب المریدین، از ضیاء الدین ابو النجیب عبدالقاهر سهروردی (م: ۳۶۵)، در ترجمه مؤلف.
- ۲- اجازت نامه، از عز الدین محمود کاشانی (م: ۵۳۷)، در ترجمه نویسنده.
- ۳- اجازت نامه، از نور الدین عبدالرحمان مصری برای زین الدین خوافی (م: ۸۳۸).
- ۴- اعلام المهدی و عقیده ارباب التقی، از شهاب الدین ابوحفص سهروردی (م: ۲۳۶)، خطی، در مقدمه.
- ۵- انساب سمعانی (= کتاب الانساب)، از عبدالکریم بن محمد سمعانی (م: ۲۶۵)، در ترجمه ابوعلی شنبویی و در حواشی.
- ۶- تاریخ مشایخ الصوفیه (= تاریخ الصوفیه)، از ابو عبدالرحمان سلمی (م: ۲۱۴)، در ترجمه ابوعلی شنبویی.
- ۷- تحفة البررة فی مسائل العشرة، از مجد الدین بغدادی (مقتول: ۷۰۶ یا ۶۱۶)، خطی، در ترجمه روزبهان کبیر مصری، سعید الدین فرغانی (احتمالاً با واسطه).
- ۸- تفسیر تأویلات، از کمال الدین عبدالرزاق کاشانی (م: ۶۱۷) به گفته فصیح خوافی، در ترجمه نورالدین عبدالضمد نطنزی.
- ۹- التفسیر الکبیر، از فخر رازی (م: ۶۰۶)، مقدمه.
- ۱۰- حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء، از ابو نعیم اصفهانی (م: ۴۰۳)، در ترجمه چند تن از مشایخ (احتمالاً).
- ۱۱- دلائل النبوة، از ابوالعباس جعفر بن محمد المعتز المستغفری (م: ۲۳۴)، در مقدمه (احتمالاً با واسطه).
- ۱۲- الرسالة القشیریة، از عبدالکریم بن هوازن قشیری (م: ۴۶۵)، در ترجمه احنف همدانی و ...
- ۱۳- رسائل ابن العربی، در ترجمه قضیب البان موصلی و ...
- ۱۴- روض الرباحین فی حکایات الصالحین، از عبدالله یافعی (م: بعد از ۷۵۰)، در ترجمه چندین تن از مشایخ.
- ۱۵- زیدة الحقایق، از عین القضات همدانی (مقتول: ۵۲۵)، در ترجمه مؤلف.
- ۱۶- سیر السلف (= سیر الصحابة و التابعین و بعض البررة الصالحین)، از قوام الدین اسماعیل حافظ اصفهانی، خطی، در ترجمه شقیق بلخی، محمد بن فاذه و ...
- ۱۷- شدالازار فی حظ الاوزار عن زوار المزار، از معین الدین جنید شیرازی (م: بعد از ۷۹۱)، در ترجمه چند تن از مشایخ.
- ۱۸- شرح فصوص الحکم، از مؤید الدین جندی (م: اواخر قرن هفتم)، در ترجمه ابن العربی و ...
- ۱۹- شرح منازل السائرین، از عقیف الدین تلمسانی (م: ۰۹۶).
- ۲۰- صفة الصفوة، از ابوالفرج عبدالرحمان بن جوزی (م: ۷۹۵)، در ترجمه عمرو بن عثمان مکی و ...

احمد غزالی و مؤید الدین جندی.

- ۳۲- لیلی و مجنون، از نظامی، در ترجمه شاعر.
- ۳۳- مخزن الاسرار، از نظامی، در ترجمه شاعر.
- ۳۴- مصباح الارواح، از شمس الدین محمد بردسیری کرمانی (م: پیش از ۶۱۸).
- ۳۵- مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة، از عزالدین محمود کاشانی (م: ۵۳۷)، در بخش اعظم مقدمه.
- ۳۶- مصنفات علاءالدوله سمنانی (م: ۶۳۷)، در ترجمه اسماعیل قصری.
- ۳۷- مصنفات عین القضات (= نامه‌ها)، در ترجمه شیخ فتحه، برکه و ...
- ۳۸- مقامات ابو عبدالله خفیف (= سیرت شیخ کبیر)، ترجمه رکن الدین یحیی بن جنید شیرازی (زنده در قرن هشتم)، در ترجمه بیش از چهارده تن از مشایخ.
- ۳۹- مقامات بهاء الدین نقشبند (احتمالاً انیس الطالبین و عدة السالکین)، از صلاح بن مبارک بخاری (زنده در اواخر قرن هشتم)، خطی، در ترجمه بهاء الدین نقشبند و ...
- ۴۰- مقامات شیخ الاسلام انصاری، از (?)، در ترجمه بیش از نوزده تن از مشایخ.
- ۴۱- مقامات زنده پیل، از سدید الدین محمد بن موسی غزنوی (زنده در اوایل قرن هفتم)، در ترجمه شیخ جام، ابوطاهر کرد و ...
- ۴۲- مقدمه جامع دیوان فخرالدین عراقی، از (?)، در ترجمه شاعر.
- ۴۳- مکاتیب فارسی غزالی (= فضائل الانام من رسائل حجة الاسلام)، در ترجمه غزالی.
- ۴۴- مکتوبات سنایی، در ترجمه شاعر.
- ۴۵- مکتوبات عین القضات (= نامه‌ها)، در ترجمه محمد بن حمویة تلجوینی و علی عبو.
- ۴۶- مکتوبات خواجه پارسا، در ترجمه زین الدین ابوبکر خوافی.
- ۴۷- مکتوب شیخ زین الدین خوافی (م: ۸۳۸)، خطی، در ترجمه قوام الدین سنجانی.
- ۴۸- مکتوب قطب الدین یحیی جامی (زنده در قرن هشتم)، در ترجمه نویسنده.
- ۴۹- مکتوب کمال الدین عبدالرزاق کاشانی و جواب علاء الدولة سمنانی، خطی، در ترجمه کمال الدین.
- ۵۰- مناقب العارفین، از شمس الدین احمد افلاکی (م: ۱۶۷)، در ترجمه مولانا، شمس تبریزی و ...
- ۵۱- مناهج العباد الی المعاد، از سعید الدین فرغانی (م: اواخر قرن هفتم)، خطی، در ترجمه مؤلف.
- ۵۲- هفت پیکر، از نظامی، در ترجمه شاعر.

۲۱- طبقات الصوفیه، از ابو عبدالرحمان محمد بن حسین (م: ۲۱۴)، اقوالی از مشایخ.

۲۲- فتوحات مکیه، از محیی الدین ابی العریبی (م: ۶۳۸)، در ترجمه مؤلف و ...

۲۳- فصوص الحکم، از محیی الدین العریبی، در ترجمه ابومدین، ابوالسعود و ...

۲۴- فکوک، از صدرالدین قونیوی (م: ۳۷۶)، در ترجمه ابن العریبی.

۲۵- فرائح الجمال و فرائح الجلال، از نجم الدین کبری (مقتول: ۸۱۶)، خطی در ترجمه عمّار یاسر بدلیسی.

۲۶- اللّمع فی التّصوف، از ابونصر سراج طوسی (م: ۳۷۸)، در ترجمه مؤلف.

۲۷- محبوب (= محبوب المحبتین و مطلوب الواصلین)، از سعد الدین حموی (م: ۶۵۰)، خطی، در ترجمه مؤلف.

۲۸- مرآة الجنان و عبرة الیقظان فی معرفة حوادث الزّمان، از یافعی (م: بعد از ۷۵۰) در ترجمه چند تن از مشایخ

۲۹- مصنّفات ابن العریبی، در ترجمه خواجه یوسف همدانی

۳۰- مقدّمه دیوان ابن فارض، از (؟ یکی از نوادگان شاعر)، در ترجمه شاعر.

۳۱- مناقب محیی الدین ابن العریبی (= الدرّ الثمین فی مناقب الشیخ محیی الدین)، از ابراهیم بن عبدالله قاری بغدادی (زنده در قرن هشتم)، در ترجمه محیی الدین.

۳۲- نفحات الهیة، از صدرالدین قونیوی، در ترجمه مؤلف.

اساتید و پژوهشگران متعددی جستجو در مذهب و بینش جامی را پی گرفته‌اند اما بنا به نقل از مصحح نفحات الانس و او به نقل از مقاله علامه قزوینی می‌گوید: جامی «... در کتاب مشهور خود... در تراجم اصول صوفیه و عرفا، جمیع کسانی را که ادانی انتسابی به این طایفه داشته‌اند، شرح احوال آنها را مفصلاً و مبسوطاً در کتاب مزبور وارد کرده است حتی بعضی کسانی را که او «مجنوب» می‌نامد مریض و عاری از عقل و تمیز و شعور بوده‌اند... مع ذلك می‌بینیم که از ذکر مشاهیر مشایخ عرفا و صوفیه شیعه مانند سید نعمت الله کرمانی، شیخ آذری طوسی اسفراینی، سید محمد نوربخش و پسرش شاه قاسم نوربخش، شیخ صفی الدین اردبیلی و پسرش شیخ صدرالدین اردبیلی و بسیاری دیگر ... [از نقل نام و یاد آنها] خودداری کرده...» و این حقیقت تلخی است که به راستی از صفای عرفان جامی می‌کاهد.

جامی به دلیل تسلط بر علوم متداول و مقام ارجمند و والائی که در عرفان و تصوف و شعر و ادب داشت و اغتنام از فرصت مناسب (وضعیت بسامان و آرام و راحت هرات و اقبال امرا و سلاطین عصر وی) با فراغت تمام به خلق آثاری متعدد دست یازید و همه این امور به انتقال آراء و اندیشه‌ها، کتاب‌ها و رسالات او به سراسر جهان اسلام آن روز از طریق استنساخ نسخه‌های متعدد از تألیفات گرانبهای او در آن عصر و برهه آرام انجامید و چنین شد که در آثار تألیفی زمان معاصرش

و پس از او، تأثیرات عمیق و قابل توجهی بر جای گذاشت، بیشترین آثار - که حتی در دیگر نوشته‌های خود جامی نیز تأثیرات آن را می‌توان به راحتی احساس کرد^۲ - مربوط است به اثر گرانقدر او - نفحات الانس - از جمله:

- تذکرة الشعراء دولتشاهی سمرقندی که از امرای روزگار تیموری بوده و کتاب خود را در زمان حیات جامی تنظیم نموده و از بزرگانی چون سنایی، عطار، مولانا، حافظ، سعدی ... نام برده است.

- **روضات الجنات فی اوصاف مدنیته هرات** / از محمد زمجی اسفزاری

- **مجالس العشاق** / کمال الدین حسین گازرگاهی، این کتاب شامل ۷۷ مجلس است که شروع آن با امام جعفر صادق (ع) و خاتمه آن شرح حال مؤلف است، وی کوشیده است با ساختن سجع‌هایی ناساز داستان‌های عاشقانه‌ای به هریک از مشایخ صوفیه و بزرگان آنها ببندد!

- **رشحات عین الحیات** / از فخرالدین علی صفی. در واقع تکمله‌ای است بر نفحات الانس

- **حبیب السیر** / از غیاث الدین خواند میر، در تاریخ که به دلیل ذکر وقایع و وضعیت اجتماعی - سیاسی اواخر دوره تیموری و اوائل سلسله صفویه دارای اهمیت است.

- **روضه الریاحین** / از درویش علی یوزجانی، در احوالات و مقامات شیخ احمد جام و فرزندانش که ۳۱ سال پس از فوت جامی نوشته شده.

- **ریاحین السائلین** / از وحید الدین ابوالحسن محمد، در حکایات اولیاء و در سیزده باب

- **روضات الجنات و جنات الجنان** / از حافظ حسین کربلایی، متون مکاتیب بعضی از علما و مشایخ

- **هفت اقلیم** / امین احمد رازی، تذکره عمومی در احوال شاعران

- **مجالس المؤمنین** / قاضی نورالله شوشتری، در شرح حال و آثار و اقوال عالمان، فقیهان و امیران، شاعران و صوفیان شیعه

** بر نفحات الانس، شروح، حواشی و ... بسیاری نوشته شده و به زبان‌های ترکی و عربی نیز مکرر ترجمه شده است.

در خاتمه باید گفت که نفحات الانس جامی مجموعه بسیار ارزشمندی است که در آن نویسنده در نهایت ذوق و تسلط بر منابع ضمن شرح احوال و اقوال بسیاری از بزرگان صوفیه، مباحث و ضمائم را آورده است که در مقایسه با کتب مشابه سابقین - و شاید متأخرین - تازه، مهم و جالب می‌نماید از جمله:

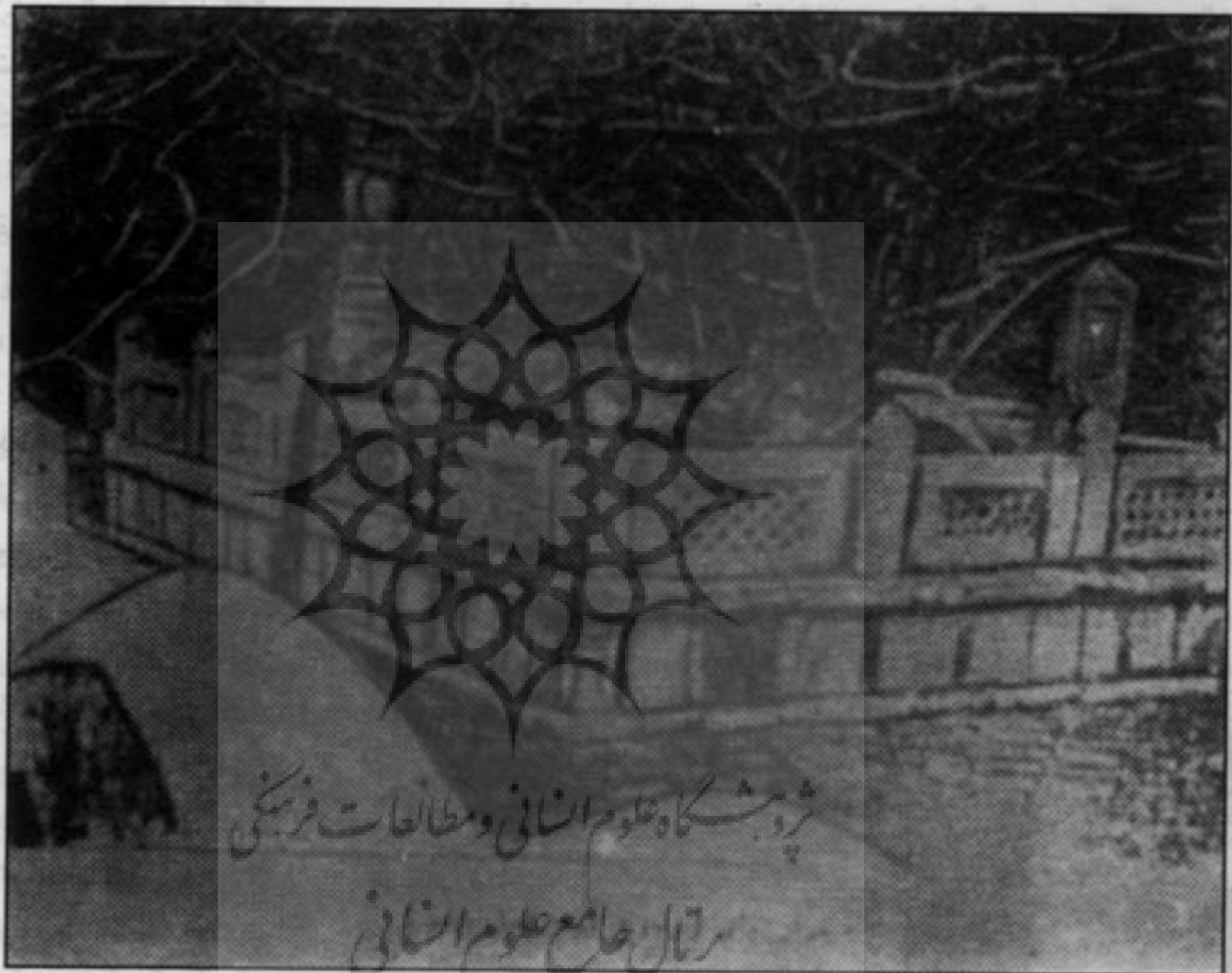
۱- اطلاعات و آگاهی‌های فراوان - که در عین حال معتبر می‌باشند - در خصوص سلسله نقشبندی که باعث شده است کتاب مذکور بعنوان منبعی معتبر و دست اول از این بابت مطرح و مورد استفاده محققین قرار گیرد.

۲- قضاوت و داوری بزرگترین شاعر قرن نهم (مولانا عبدالرحمن

جامی) در خصوص چند تن از نامداران عرصه عرفان و ادب فارسی ۳- انضمام و اختصاص بخش انتهایی کتاب به ذکر شرح احوال مختصر و بعضاً اقوال و حکایاتی از ۳۲ تن از بانوان عارف و صوفی. این بخش تحت عنوان «فی ذکر النساء العارفات الواصلات الی مراتب الرجال» از رابعه عَدْوِيَه^۱ شروع و به امرأة فارسیه ختم می‌شود، در میان این بانوان عارف، شرح احوال و اقوال تُحَفَه از دیگران بسیار بیشتر و مفصل‌تر آمده است.

در برگ پایانی کتاب جامی می‌نویسد: «به اتمام رسید و به اختتام

انجامید کتاب نفحات الانس من حضرات القدس، که مقصود از آن شرح اخلاق و افعال و بیان مقامات و احوال گرم روانی بود که به قدم صدق راه بادیه طلب را سپرده‌اند و به دو گام خُطُوَتین و قَدْ وَصَلت پی به کعبه مطلوب برده، مورد اخلاق الهی شده‌اند و مظهر اسمای نامتناهی گشته، حکمت در ایجاد عالم وجود ایشان است و مقصود از اظهار بنین و بنات آدم مقام کشف و شهود ایشان ...

مزار جامی در هرات

- ۱- آثار معروف این سه شیخ بزرگ طریقت صوفیانه - طبقات الصوفیه و تذکرة الاولیاء - در همین صفحات معرفی شده است.
- ۲- علی بن محمد معروف به شریف جرجانی مؤلف آثار متعدد و مشهوری چون حاشیه بر مطول تفتازانی و ...
- ۳- مسعود بن فخرالدین عمر معروف به سعدالدین تفتازانی، دانشمند بزرگ و مؤلف شرح‌های مطول و مختصر بر تلخیص المفتاح قزوینی که از زمان تألیف تا امروز پیوسته از مهمترین کتابهای درسی در علوم بلاغت می‌باشد.
- ۴- صلاح‌الدین موسی بن محمد رومی از عالمان هیئت و نجوم و استاد الغ بیگ
- ۵- علاءالدین علی بن محمود سمرقندی، عالم ریاضی و متکلم معروف که به فرمان الغ بیگ مأمور تشکیل رصدخانه سمرقند شد و آن را به انجام رسانید.
- ۶- گرچه پیش از جامی، بسیاری از بزرگان اربعین حدیث گردآورده‌اند اما اولین کسی که در تاریخ زبان فارسی مضمون سخنانی از پیشوایان دین را به نظم درآورد؛ رشیدالدین وطواط شاعر قرن ششم هجری است در اثر معروف خود **مطلوب کل طالب من کلام علی ابن ابی طالب** و شعر جامی در این رساله بر وزن قطعات وطواط است.
- ۷- هفت اورنگ - تحفة الاحرار - سبحة الابرار - سلسله الذهب - بهارستان
- ۸- از رابعه نقل می‌کند که می‌گفت: «استغفرالله من قلة صدقی فی استغفرا...»